

А. В. КОСТРУБА

Анатолій Володимирович Коструба, кандидат юридичних наук, доцент, доцент Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського

ДО ПИТАННЯ ПРО ОДНОСТОРОННЄ ПРИПИНЕННЯ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ ЯК ОДНІЄЇ З ФОРМ ПРАВОПРИПИНЮЮЧИХ ЮРИДИЧНИХ ФАКТІВ У ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ

Юридичні факти взагалі і правоприпиняючі юридичні факти зокрема є дуже важливими елементами правової системи будь-якої держави. Саме ці правові явища впливають на динаміку правовідносин у всіх галузях права у зв'язку з чим набувають властивості незамінних стимулів розвитку будь-яких правових явищ. Об'єктом нашого дослідження є правоприпиняючі юридичні факти і особливості їх прояву та функціонування в майновій сфері цивільного права. У цій сфері вони представлені підставами припинення речових прав і зобов'язань. Серед цих підстав є одиничні правоприпиняючі юридичні факти, фактичні склади або ті, які можуть мати форму як одиничних фактів, так і складів. Деякі з перелічених правоприпиняючих юридичних фактів мають заплутаний механізм викликання наслідків у зв'язку з чим стають актуальними питаннями для дослідження. До таких правоприпиняючих юридичних фактів відносяться підстави припинення зобов'язань в односторонньому порядку, які не знайшли широкого висвітлення в юридичній літературі.

Припиненню зобов'язань в односторонньому порядку присвячено праці таких видатних вітчизняних та зарубіжних вчених, як В.П. Грибанов, Р.Д. Зоркольець, Є.О. Крашенінніков, Н.С. Кузнецова, О.І. Міхно, Є.В. Оболонкова, Н.М. Процьків, Я.М. Шевченко та ін.

Метою статті є дослідження умов настання правоприпиняючих юридичних фактів, які мають форму припинення зобов'язань в односторонньому порядку і механізму їх впливу на правові явища.

Відповідно до ч. 2 ст. 598 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) припинення зобов'язання на вимогу однієї зі сторін допускається лише у випадках, встановлених договором або законом¹. Разом із тим, ст. 525 ЦК України містить загальну тезу про те, що «одностороння відмова від зобов'язання не допускається якщо інше не встановлено договором або законом»². Тобто можливість односторонньої відмови може бути зафіксована або в законі, або в договорі³. Можна стверджувати, що в такому випадку правова модель правоприпиняючого юридичного факту може встановлюватися або договором або законом.

У практичній діяльності цю підставу дуже часто називають «одностороннє розірвання договору», «одностороння відмова від виконання договору (зобов'язань)», «одностороннє припинення договору», «анулювання договору». При чому, реалізація таких прав може не зумовлюватися порушеннями договору, а ставитися в залежність перш за все на розсуд сторони⁴. У літературі неодноразово пропонувалися різні класифікації випадків надання права на односторонню відмову, виділялися окремі критерії для поділу їх на групи. Однією з вдалих класифікацій, є, на нашу думку, поділ всіх випадків надання законом права на односторонню відмову на ті, коли 1) закон пов'язує здійснення цього права з певними умовами (обставинами); 2) відмова здійснюється уповноваженою стороною незалежно від яких-небудь умов, у будь-який час, на власний розсуд. У першому випадку він може мати місце коли відбулося чи очікується порушення договору контрагентом⁵, або настали інші умови юридичного факту. Так, зокрема, ч. 1 ст. 615 ЦК України встановлено, що «у випадку порушення зобов'язання однією стороною інша сторона має право частково чи в повному об'ємі відмовитися від зобов'язань, якщо це встановлено договором або законом». Аналогічно це питання врегульовано ч. 3 ст. 538 ЦК, згідно з якою у разі невиконання однією зі сторін у зобов'язанні свого обов'язку або при наявності очевидних підстав вважати, що вона не виконає свій обов'язок в установленний строк або виконає його не в повному обсязі, інша сторона вправі відмовитися від виконання свого обов'язку частково чи в повному обсязі⁶. Ще одним прикладом є п. 4 ч. 1 ст. 708 ЦК України, згідно з яким у разі виявлення покупцем протягом гарантійного або інших строків, встановлених обов'язковими для сторін правилами чи договором, недоліків, не застережених продавцем, або фальсифікації товару, покупець має право відмовитися від договору⁷ або ч. 2 ст. 849 ЦК України, згідно з якою якщо підрядник своєчасно не розпочав роботу або виконує її настільки повільно, що закінчення її у строк стає явно неможливим, замовник має право відноситися від договору підряду та вимагати відшкодування збитків⁸. У такому разі будь-яка відмова від виконання договору вважається обґрунтованою, тільки якщо виконанням порушуються умови договору чи коли договір не може виконуватися з інших причин, які не залежать від волі сторін (але ні в якому разі внаслідок втрати інтересу замовника до зобов'язання)⁹. У цьому випадку одностороння відмова від виконання зобов'язань розглядається як спосіб захисту порушеного права¹⁰. Наведене вище дозволяє зробити висновок, що для настання юридичного факту, який припиняє зобов'язання в односторонньому порядку необхідними є наявність деяких умов, як правило, це порушення цивільних прав сторони зобов'язання або реальна загроза такого порушення. Умовами настання такого роду юридичного факту можуть бути й інші обставини, які доводять неможливість настання бажаного для учасників цивільно-правових відносин наслідків і які не мають ознак порушення зобов'язань, зокрема обставини, які формуються третіми особами зо-

бов'язання (наприклад державними органами). Якщо ж казати про порушення зобов'язання як умову настання правоприпиняючого юридичного факту, то можна стверджувати, що форма порушення може бути, як значалося вище, спричиненням шкоди або завдання збитків або виконання зобов'язання настільки повільно, що це унеможливує його закінчення в строк, визначений договором. При цьому, завдання шкоди є протиправним припиненням існування блага чи повна або часткова втрата благом придатності до задоволення інтересу особи, в той час як збитками є грошовий вираз такої матеріальної шкоди¹¹. Наявність тих чи інших обставин можна вважати умовами настання правоприпиняючого юридичного факту лише у разі якщо вони передбачені правовими моделями як такі.

З метою легальності використання засобів захисту, передбачених ЦК України ці обставини як і сам юридичний факт необхідно належним чином оформлювати, що в деяких випадках може бути проблемою оскільки неможна чітко врахувати час протягом якого має виконуватися певна стадія зобов'язання. Наприклад, у будівництві, багато часу займає підготовча частина роботи з погодження проектів і дозволів, підготовки місцевості для спорудження будівлі, підготовка фундаменту, але потім при будівництві каркасу будівлі, будівництво дещо прискорюється. У такому разі, якщо предметом зобов'язання є ряд дій, які мають перебувати в часі в певному порядку, доречно, на нашу думку, в самому договірному зобов'язанні встановлювати ці етапи, час, відведений на досягнення кінцевого результату кожного етапу і порядок прийняття виконаних дій. У цьому разі, за посередництвом договору, сторони зможуть самостійно встановлювати наявність обставин, які можуть бути приводом для настання правоприпиняючого юридичного факту у формі припинення зобов'язання, а також форму юридичних фактів на підставі яких буде прийматися рішення про припинення зобов'язання в односторонньому порядку чи його продовження. У такому разі прострочення досягнення мети першого етапу і його фіксація у встановленому договором порядку (акт прийнятих робіт, акт прийому-передачі тощо) може стати умовою для настання правоприпиняючого юридичного факту – припинення зобов'язання шляхом односторонньої відмови від нього.

У другому випадку реалізацію права на односторонню відмову закон обумовлює іншими обставинами, що не пов'язані з порушенням договору. Настання вказаних обставин може бути викликане як зовнішніми факторами, так і такими діями що не є правопорушеннями і не мають своєю метою припинення зобов'язання за договором однією із сторін¹².

Безумовне надання права на відмову хоча і не пов'язане з якими-небудь обставинами, воно завжди обумовлено серйозними причинами. По-перше, наділення правом на відмову нерідко пов'язано з особливим, особисто-довірчим (фідучіарним) характером договірних відносин стороні або ж особливою значимістю суб'єктивних якостей однієї з них. У силу того, що особистими відносинами може бути обумовлено укладення договорів як між громадянами так і за участю підприємців, право на односторонню відмову в даній ситуації надається як тим, так і іншим. Законодавець виходить з того, що погіршення довірчих відносин між сторонами може слугувати підставою для розірвання договору, але виявляти причини такого погіршення напевно це має смисл, і, відповідно, судовий порядок розірвання в цій ситуації не є доречним¹³. Умовами, за яких втрачається довіра, можуть бути різними і полягати у приниженні своїми діями честі, гідності фізичних осіб, – партнерів у зобов'язанні, або престижу чи ділової репутації юридичної особи, представником якої є сторона інших зобов'язань¹⁴, або ж вчинені дії, які сталять під сумнів щирість намірів сторони зобов'язання. До таких випадків можна віднести ч. 2 ст. 1008 ЦК України, за якою довіритель або повірений мають право відмовитися від договору доручення у будь-який час¹⁵. Тобто в такому разі правоприпиняючий юридичний факт має безумовний характер.

По-друге, право на односторонню відмову надається сторонам тоді, коли його укладено без визначення строку дії. У такому випадку наділення правом на односторонню відмову обумовлено необхідністю надання сторонам договору, дія якого не має конкретних часових меж, додаткових можливостей для його розірвання (крім досягнення ними згоди) в разі втрати однієї зі сторін інтересу до подальшого виконання договору. До такої підстави можна віднести п. 4 ч. 1 ст. 1141 ЦК України згідно з якою договір простого товариства припиняється в разі відмови учасника від подальшої участі у договорі простого товариства або розірвання договору на вимогу одного з учасників, якщо домовленість між учасниками не передбачено збереження договору щодо інших учасників¹⁶.

По-третє, право на односторонню відмову, що не обумовлена будь-якими обставинами, іноді представляється економічно більш слабкій стороні договору – громадянину, який не є підприємцем, чи учаснику договору, який звертається за товарами, роботами, послугами (по відношенню до сторони договору, що постійно здійснює підприємницьку діяльність). Норми, що наділяють таким правом завжди є імперативними¹⁷. У якості прикладу можна навести ч. 1 ст. 825 ЦК України згідно з якою наймач житла має право за згодою інших осіб, які постійно проживають разом з ним, у будь-який час відмовитися від договору найму, письмово попередивши про це наймодавця за три місяці¹⁸.

Оскільки однією з підстав виникнення зобов'язань є укладений договір, то законодавець допускає і односторонню відмову від договору як виду зобов'язання. При цьому, відповідно до ч. 3 ст. 651 ЦК України у випадку односторонньої відмови від договору у повному об'ємі чи частково, якщо право на таку відмову встановлено договором чи законом, договір вважається відповідно припиненим чи зміненим¹⁹.

Всі ці умови є універсальними і обов'язковими у будь-якому разі для настання правоприпиняючого юридичного факту – односторонньої відмови від зобов'язання. Винятками є договір доручення і договір комісії, які є єдиними, по відношенню до яких законодавець встановив обов'язок повідомити про односторонню

відмову від договору²⁰, що робить цю підставу юридичним складом. Таким чином, одностороння відмова від зобов'язання має форму простого юридичного факту, крім двох зазначених випадків, в яких для того щоб припинити зобов'язання необхідним є фактичний склад з двох юридичних фактів.

На завершення розгляду односторонньої відмови від виконання зобов'язання як юридичного факту слід звернути увагу на те, що така відмова має подвійний характер, що в свою чергу визначає момент припинення правовідносин. Одностороння відмова від договору може розглядатися не лише як односторонній правочин, але і як оферта, спрямована на припинення договору, яка в разі її прийняття (акцепту) другою стороною набуває ознак двостороннього договору, спрямованого на розірвання первісного договору. Дії сторін у такому разі оформлені належним чином, мають ознаки договору, що лише опосередковано впливає зі змісту ст. 654 ЦК України, згідно з якою зміна або розірвання договору вчинюються в такій самій формі, що і договір, який змінюється або розривається²¹. У зв'язку з цим такі дії вже є іншим правоприміняючим юридичним фактом, настання якого врегульоване ст. 604 ЦК України. Якщо ж акцепт не буде мати місце, то зобов'язання буде припинятися в порядку, передбаченому ч. 2 ст. 598 ЦК України. У такому випадку відмова виконання стає односторонньою угодою і для її здійснення достатньо вираження волі ініціатора розірвання договору. Відмова від договору повинна здійснюватись у тій самій формі, що і сам договір. Моментом розірвання (і настання правоприміняючого юридичного факту) є момент, коли інша сторона дізналась або повинна була дізнатись про факт відмови від договору²².

У зв'язку з цим можна зробити висновок, що припинення зобов'язання шляхом односторонньої відмови від його виконання здійснюється стадійно і момент його припинення залежить від реакції другої сторони. Якщо вона погодиться на відмову першої сторони від виконання зобов'язання, то юридичний факт буде мати форму двостороннього розірвання і момент припинення зобов'язання відбудеться не на першій стадії (повідомлення), а на другій, визначеній сторонами, якщо ж друга сторона буде проти такого рішення першої, то юридичний факт буде мати форму односторонньої відмови і припинення зобов'язання відбудеться на першій стадії.

¹ Цивільний кодекс України : станом на 1 листопада 2011 року // Відом. Верхов. Ради України. – 2003. – №№ 40–44. – Ст. 356. (із змінами).

² Там само.

³ Костенко Л. Одностороння відмова від зобов'язань за договором / Л. Костенко // Юридичний журнал. – 2006. – № 5 (47). – С. 108.

⁴ Жарский Ан. Одностороннее расторжение договора и отказ от исполнения обязательств / Ан. Жарский, Ал. Жарский // Хозяйство и право. – 2006. – № 7. – С. 124.

⁵ Оболонкова Е. Односторонний отказ от исполнения обязательства: вопросы классификации / Е. Оболонкова // Хозяйство и право. – 2010. – № 2. – С. 16.

⁶ Костенко Л. Вказана праця. – С. 17.

⁷ Цивільне право України: підручник / Є.О. Харитонов, Н.О. Саниахметова. – К.: Істина, 2003. – С.347.

⁸ Там само. – С. 444.

⁹ Зоркольцев Р. Отказ от исполнения договора о размещении и распространении наружной рекламы / Р. Зоркольцев // Хозяйство и право. – 2006. – № 10. – С. 60.

¹⁰ Жарский Ан. Одностороннее расторжение договора и отказ от исполнения обязательств / Ан. Жарский, Ал. Жарский // Хозяйство и право. – 2006. – № 7. – С. 126.

¹¹ Щербина В. Підстави виникнення охоронних правовідносин у трудовому праві / В. Щербина // Підприємництво, господарство і право. – 2006. – № 9. – С. 9.

¹² Оболонкова Е. Вказана праця. – С. 17.

¹³ Там само.

¹⁴ Каргузов М. Можливість відшкодування нематеріальної шкоди, заподіяної невиконанням зобов'язань за договором / М. Каргузов // Юридичний журнал. – 2006. – № 6 (48). – С. 82–87.

¹⁵ Цивільний кодекс України : станом на 1 листопада 2011 року // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – №№ 40–44. – Ст. 356. (із змінами).

¹⁶ Там само.

¹⁷ Оболонкова Е. Вказана праця. – С. 17.

¹⁸ Цивільний кодекс України : станом на 1 листопада 2011 року // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – №№ 40–44. – Ст. 356. (із змінами).

¹⁹ Костенко Л. Вказана праця. – С. 17.

²⁰ Там само.

²¹ Міхно О.І. Припинення договору за цивільним законодавством України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03. «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / О.І. Міхно. – К., 2007. – 26 с.

²² Процьків Н. М. Правове регулювання розірвання цивільно-правових договорів за цивільним законодавством України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03. «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / Н.М. Процьків. – К., 2003. – 18 с.

Резюме

Статтю присвячено дослідженню правової природи одностороннього припинення зобов'язань. Аналізуються умови одностороннього припинення зобов'язань як правоприміняючого юридичного факту, його форми та механізм застосування. Фор-

муються пропозиції з фіксації настання юридичних фактів у зобов'язальних цивільних правовідносинах з метою захисту прав та законних інтересів їх учасників.

Ключові слова: зобов'язання, припинення зобов'язань, юридичний факт, правоприпиняючий юридичний факт, припинення прав, одностороннє припинення зобов'язань.

Резюме

Стаття посвячена дослідженню правової природи одностороннього припинення зобов'язань. Аналізуються умови одностороннього припинення зобов'язань як правоприпиняючого юридичного факта, його форми та механізм застосування. Сформульовані пропозиції щодо фіксації юридичних фактів в обов'язкових громадянських правовідносинах з метою захисту прав та законних інтересів їх учасників.

Ключевые слова: обязательство, прекращение обязательств, юридический факт, правопрекращающий юридический факт, прекращение прав, одностороннее прекращение обязательств.

Summary

The article is devoted to research of legal nature of the unilateral discontinuance of obligations. The conditions of the unilateral discontinuance of obligations as right-depriving jural fact, its forms and mechanism of application are analysed. Suggestions concerning fixation of jural facts in the obligation civil legal relationships for the purpose of defence of rights and legal interests of their participants are formulated.

Keywords: obligation, discontinuance of obligations, jural fact, right-depriving jural fact, deprivation of rights, unilateral discontinuance of obligations.

Отримано 13.11.2012

Є. І. БІЛОЗЕРСЬКА

Євгенія Іванівна Білозерська, аспірант Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ЕЛЕКТРОННІ ДОКАЗИ В НОТАРІАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ

Нотаріусом при вчиненні нотаріальної дії досить часто використовуються різного роду докази, які існують в електронній формі. З розвитком науки та техніки використання такої інформації лише зростає. Відтак, в процесуальній науці вже давно виникло питання про можливість використання електронної інформації у процесі та правову природу джерел такої інформації, зокрема, й питання про те, до яких засобів доказування віднести електронні джерела.

Окремі аспекти питань електронних доказів у цивілістичному, зокрема, й нотаріальному процесі вивчалися М. В. Гореловим, М. М. Дякович, О. М. Криштопою, В. В. Молчановим, М. В. Селівановим. Від досліджень цих авторів вирізняється за своїм змістом дослідження С. Я. Фурси, опубліковане як підрозділ «Електронні докази» розділу «Докази та доказування у нотаріальному процесі» у науково-практичному посібнику «Теорія нотаріального процесу». У своїй роботі автор правильно вказала на необхідність проведення комплексних досліджень питань електронних доказів та можливості їх використання у нотаріальному процесі¹.

Метою цієї статті, таким чином, є з'ясування особливостей електронних доказів у нотаріальному процесі, способів їх використання у нотаріальному процесі для встановлення обставин справи, а також внесення пропозицій щодо вдосконалення законодавства про електронні докази у нотаріальному процесі.

Деякі вчені вважають, що електронні засоби доказування охоплюються вже існуючими видами доказів, але в цих межах потребують додаткової процесуальної регламентації². При цьому спірні питання тут зводяться лише до того, до якого з існуючих засобів доказування віднести ці докази.

На думку М. В. Селіванова, електронні докази є письмовими доказами, письмовими доказами в електронному вигляді³. Ця думка обґрунтовується тим, що інформація, необхідна для справи, береться у електронних доказах з письма, спеціальних знаків, які є доступними для сприйняття та містять у собі зашифровану інформацію, що є характерним саме для письмових доказів.

Діюче цивільне процесуальне законодавство відносить електронні докази до речових. Так, ч. 2 ст. 65 ЦПК визначає речовими доказами крім предметів матеріального світу також і магнітні, електронні та інші носії інформації, що містять аудіовізуальну інформацію про обставини, що мають значення для справи.

На думку деяких процесуалістів, юридична (доказова) природа вказаних засобів поки що не визначена, однак навряд чи їх можна віднести до письмових чи речових доказів⁴. Існує також думка (М. В. Горелов, С. Я. Фурса) про те, що електронний доказ – це такий засіб доказування, який має суттєві ознаки, що відрізняє його як від письмового, так і від речового доказу, а відтак він є самостійним засобом доказування⁵.